

ons weer aan hoe dat zo gekomen is. Een Belgisch koningsdrama uit een ander tijdperk wordt hier opgevoerd voor lezers van vandaag.

Olivier Boehme

JAN WILLEM STUTJE

Folterfabriek Buchenwald: Overleven en collaboreren in een Duits concentratiekamp

Amsterdam, Prometheus, 2024, 293 p.

Dit boek is een ware verademing in dit tachtigste herdenkingsjaar Tweede Wereldoorlog. De inleiding zet meteen de toon: "...de analyse die hier gepresenteerd wordt [is] kritisch; politieke en morele oordelen worden niet geschuwd." Wars van elk hol pathos buigt Stutje zich vervolgens over wat Primo Levi de 'grijze zone' (tussen dader en slachtoffer) heeft genoemd; het ('kapo')systeem van machtsdelegatie in de Duitse concentratie- en vernietigingskampen. Een onderwerp dat sinds Gie van den Berghe (*Met de dood voor ogen*, 1987) amper nog werd aangeraakt in het Nederlandse taalgebied. Stutje beperkt zich noodgedwongen tot de meest beruchte casus: Buchenwald. Een kamp dat zich inzake opzet, inrichting en functioneren onderscheidde van vernietigingskampen als Auschwitz-Birkenau en Treblinka, enz. Een kamp echter ook waar de groep van geprivilegieerde gevangenvunctionarissen gaandeweg hoofdzakelijk uit rode politieke gevangenen bestond. Aan bekende getuigenissen daarover geen gebrek (Eugen Kogon, David Rousset, Jorge Semprún, Elie Wiesel, enz.), maar in het verlengde van zijn biografie over Ernest Mandel gaat Stutje toch vooral te rade bij de Oostenrijkse trotskist Ernst Federn en in iets mindere mate Rousset. Het resultaat is een boeiende reeks beschouwingen over de periode 1930-1950 en de nederlagen van de arbeidersbeweging tegen de achtergrond van het oprukkende fascisme en uiteindelijk de Koude Oorlog.

Het boek bestaat uit vier delen en een epiloog. Het eerste deel behandelt de kampliteratuur in zijn algemeenheid. Deel twee gaat concreet in op de ervaringen van Federn in Dachau en Buchenwald (1938-1945) die er door zowel nazi's als communisten naar het leven werd gestaan. In zijn kenmerkende vlotte stijl en met jongensachtige bravoure

heeft Stutje het over "de mythologie rondom het communistische verzet en de offers die de Sovjet-Unie in de strijd tegen Hitler bracht." Tussen de gevangenen liepen meerdere scheidslijnen, maar er wordt meer dan terecht gefocust op de politieke en ideologische verhoudingen in de kampen. Onder invloed van de gekeerde krijgskansen en daarmee samenhangende economische overwegingen, gaven de nazi's vanaf 1942 de voorkeur "aan de zogenaamde rode politieke gevangenen - zo genoemd naar de kleur van de driehoek op hun kleding - boven de zogenaamde groene criminelen." Gevangenvunctionarissen konden daardoor volgens Stutje over leven en dood beslissen. Een "morele grens" die de illegale (clandestiene) communistische leiding naar verluidt "systematisch overschreed" en dan niet alleen door (politieke) tegenstanders uit de weg te laten ruimen. Hoe verhoudt dit alles zich tot de "aan zelfbedrog grenzende mythe over de mogelijkheden tot ondergronds verzet en heroïsche zelfbevrijding"? Deel drie gaat na hoe Federn zijn kampervaringen nadien heeft verwerkt en welke weerslag ze op zijn leven hebben gehad. Deel vier stelt daar de al eerder genoemde mythevorming aangaande Buchenwald tegenover met verwijzingen naar het antifascisme als de staatsideologie van de DDR. In de gebalde epiloog komt Stutje dan terug op de *Wirkungsgeschichte* van een reeks getuigenissen en hun verhouding tot de 'grijze zone'.

Het geheel leest bij momenten als een cruciale aanvulling op Stutjes Mandel biografie (2007), eerder dan een studie naar wat Lutz Niethammer en zijn team omschreven hebben als 'die roten Kapos von Buchenwald' (1994). Door het onderwerp breed in te bedden geeft Stutje echter vooral blijk van veel *vista*. Nergens maakt hij zich bovendien schuldig aan historiografisch geneuzel of ellenlange beschrijvende passages. Zijn inzichten en bedenkingen zijn zonder uitzondering snedig en prikkelend. Het onderzoek naar de kampen lijkt daarmee eindelijk ook in België en Nederland naar een internationaal niveau te worden getild. Toch betwijfel ik of het concept 'collaboratie' recht doet aan de complexe machtsdynamieken

tussen (leden van?) de SS en de geprivilegieerde gevangensfunctionarissen. Om gelijkaardige redenen plaatst Stutje de nodige kanttekeningen bij de nogal gezwollen notie communistisch 'kamp-verzet', maar het is mij onduidelijk waarom hij kennelijk minder moeite heeft met een begrip als 'collaboratie'. Allicht heeft hij uiteindelijk vooral komaf willen maken met de naoorlogse communistische mythevorming omtrent Buchenwald. Toch zijn 'collaboratie' en 'verzet' twee zijden van dezelfde medaille en heffen ze elkaar conceptueel op. Het is een begrippenapparaat dat simpelweg deel zou moeten uitmaken van de te behandelen problematiek in plaats van als interpretatieraster te fungeren. Het ontwikkelde zich immers parallel aan de strakke ideologische scheidingslijnen zoals ze tijdens de Koude Oorlog werden getrokken. In Duitsland kwam het onderzoek naar de 'rode kapo's' pas op gang na de ineenstorting van de zogenaamde '*Antifascistische Schutzwall*' in 1989. Na de Wende klonken aanvankelijk weinig verheffende slagzinnen in het publieke debat: *Wie Kommunisten den Nazis beim Töten halfen* (Bild Thüringen, 23 en 25 februari 1994). De al eerder aangehaalde Lutz Niethammer probeerde hier vrijwel onmiddellijk een genuanceerd historigrafisch antwoord tegenover te stellen. Het resultaat was een doorwrochte studie én bronnenuitgave op basis van pas geopende SED-archieven: *Der "gesäuberte" Antifaschismus: die SED und die roten Kapos von Buchenwald: Dokumente*.

Daarin worden onder meer de begrippen '*Opfer-tausch*' en '*Kaderschonung*' geïntroduceerd om aan te geven hoe Duitse communisten vooraanstaande kaders het leven konden redden door bijvoorbeeld namen van transportlijsten te schrappen en er andere voor in de plaats te stellen. In gelijkaardige zin konden de 'rode kapo's' diezelfde kaders minder zware arbeidscommando's toewijzen of ze al dan niet tijdelijk in de ziekenboeg laten onderbrengen. Volgens de antifascistische mythevorming van de DDR stonden dergelijke 'verzetsdaden' louter in functie van de uiteindelijke 'zelfbevrijding' van het kamp door het '*Internationale Lagerkomitee*'. Een heroïsch narratief met als naoorlogs epicentrum de potsier-

lijke *Nationale Mahn- und Gedenkstätte Buchenwald* waarvan in 1958 de deuren openzwaaiden.

In Frankrijk woedde het publieke debat al meteen na de terugkeer van de eerste gevangenen uit het kamp op de Ettersberg. Schietschijf *par excellence* was niet toevallig de communistische syndicalist en latere minister Marcel Paul. Medeoprichter en voorzitter van de nationale federatie van politiek gevangenen (FNDIRP) en in Buchenwald de initiatiefnemer achter het clandestiene *Comité des Intérêts Français* (1944). In april 1946 publiceerde het zelfverklaarde 'anti-marxistische' *Paroles françaises* bijvoorbeeld een artikel onder de titel "Quand les communistes régnaient à Buchenwald". Publieke verklaringen à charge en à décharge wisselden elkaar af tot de Koude Oorlog in de loop van de jaren vijftig over een eerste hoogtepunt heen was. Na het overlijden van Marcel Paul in 1982 kwam de kwestie opnieuw volop in de publieke belangstelling te staan. In oktober 1983 weigerde een zelfverklaard historicus en lid van de gemeentelijke oppositie in Sartrouville deel te nemen aan de inhuldiging van een straat ter ere van Marcel Paul en motiveerde zijn beslissing als volgt: "*Déporté à Buchenwald Marcel Paul entra à la direction interne du camp. Il disposa alors du sort, c'est à dire de la vie ou de la mort, de nombreux camarades; dans ces fonctions, il tint compte essentiellement de l'intérêt de son parti.*" De Association Buchenwald-Dora daagde hem prompt voor de rechter, maar zou uiteindelijk zelf veroordeeld worden wegens publieke belediging. In 1985 werd de tegenpartij dan weer vrijgesproken van laster en eerroof aan het adres van Marcel Paul zonder dat de rechter zich, naar eigen zeggen, wilde uitspreken over de historische grond van de zaak.

Het Franse publieke debat werd dus gedomineerd door sterk vereenvoudigde opvattingen met betrekking tot de verhouding tussen de gevangenen, de clandestiene kampleiding, de spanningen tussen Franse en Duitse communisten, enz. Het resultaat was een amalgaam voor hedendaags politiek gebruik dat de ruimere context van het interne functioneren van het kamp grotendeels buiten beeld liet verdwijnen. In tegenstelling tot het verdeelde Duits-

land beschikte het naoorlogse Frankrijk echter over een aantal genuanceerde -als studies en romans verpakte- getuigenissen, zoals *L'univers concentrationnaire* (1946) van David Rousset en zijn al even indrukwekkende *Les jours de notre mort* (1947). Volgens de historica Sonia Combe verklaart dit waarom er binnen de Franse historiografie omtrent de kampen steeds met terughoudendheid is gereageerd op de stellingnamen van Lutz Niethammer. Ze brengt daarbij overigens maar wat graag in herinnering dat *Les jours de notre mort* werd opgedragen aan de Duitse communist en 'kapo', Emil Kunder. Toch liet een historiografisch wederwoord aan het adres van Niethammer relatief lang op zich wachten. Dat gebeurde onder de veelzeggende titel: *La zone grise? La Résistance française à Buchenwald* (Olivier Lalieu, 2005). Op basis van uitgebreid archiefonderzoek voert Lalieu aan dat de op dat ogenblik numeriek sterke Franse communisten zich vanaf 1944, onder leiding van Marcel Paul, nadrukkelijk naar het voorplan wisten te dringen. In functie van het behoud en de uitbreiding van hun eigen machtspositie zouden ze gaandeweg ook voor een lotsverbetering van andere categorieën gevangenen hebben gezorgd. Lalieu voegt dus een belangrijke politieke betekenislaag toe aan de uiterst complexe relatie tussen de clandestien georganiseerde Duitse communisten en de interne machtsdelegatie binnen het kamp. In *Une vie contre une autre: Échange de victime et modalités de survie dans le camp de Buchenwald* (Sonia Combe, 2014) wordt daarentegen volledig abstractie gemaakt van deze complexiteit. Conform *l'air du temps* gaat het uitsluitend om een representatiegeschiedenis van de getroubleerde Duitse herinneringscultuur aangaande het antifascisme. Combe stoort zich dus niet alleen aan het concept 'Opfertausch', maar betreurt dat er in navolging van Niethammer wat het antifascisme betreft gezegd verwarring is ontstaan tussen "*les faits*" en "*leur instrumentalisation*." Niet toevallig steunt ze daarvoor nagenoeg uitsluitend op de rijke collectie interviews van de Shoah Foundation. Enigszins in het verlengde van Stutje vraag ik mij af welke status we vandaag kunnen toekennen aan dergelijke interviews en naoorlogse getuigenissen in het algemeen. In welke mate waren zelfs vooraanstaande

getuigen als David Rousset op de hoogte van de politieke finesses van de relatie tussen clandestien georganiseerde communistische cellen uit de verschillende Europese landen, de interne machtsdelegatie en het zogenaamde pluralistisch samengestelde *Internationale Lagerkomitee*?

Ik betwijfel dan ook of Rousset na de bevrijding als "te verwaarlozen buitenstaander" werd behandeld en "pas laat, in de jaren 1970, een groter publiek bereikte." (pp. 210-211) Eigenlijk konden zijn beide naoorlogse getuigenissen grotendeels sporen met een zelfverheerlijkend antifascistisch narratief. Zoals door Sonia Comba al werd aangevoerd, heeft hij zich zelfs nooit negatief uitgelaten over wat Stutje het "stalinistische Internationale Lagerkomitee" noemt (p. 124). De finesses van de communistische kaderpolitiek in de kampen lagen immers nog veilig opgeborgen in de diverse nationale partijarchieven. Hoewel Stutje niet ingaat op het bovenstaande Franse publieke en historiografische debat en aan Marcel Paul hooguit enkele regels wijdt, heeft hij met dit boek een debat geopend dat in de Lage Landen al te lang ligt weg te kwijnen onder misplaatste piëteit, mufte zuilgeschiedenissen en een holle herinneringscultuur. Daarom alleen is dit boek verplichte kost voor iedereen met een interesse voor bevlogen onderzoek op het snijvlak tussen het Interbellum, de Tweede Wereldoorlog en de Koude Oorlog.

Widukind De Ridder

CÉCILE VANDERPELEN-DIAGRE

Des voix dans le siècle. Culture et engagement catholique en Belgique francophone depuis 1945

Brussel, Editions de l'Université de Bruxelles, 2023, 142 p.

Een van de bekommernissen van wijlen kardinaal Godfried Danneels (1933-2019) wanneer hij sprak over geloof en samenleving, was hoe volgens hem de stem van katholieke intellectuelen wegdeemsterde in het publieke debat. De kardinaal was met name bezorgd over de in zijn ogen afnemende intellectuele slagkracht onder zijn priesters om zich staande te houden in een steeds complexer wordende samenleving. Of die aanname correct was dient hier niet te worden onderzocht, maar dat een vooraanstaand kerkleider als Danneels bij